

Наталія Мозгова

МОЗГОВА Наталія Григорівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Царина наукових інтересів — історія духовно-академічної філософії в Україні XIX ст.

В.КАРПОВ ПРО ГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЛОГІКИ

Одним з кращих підручників з логіки в Росії середини XIX століття, по праву, вважається підручник Василя Миколайовича Карпова (1798 — 1867) — професора Санкт-Петербурзької духовної академії, вихованця Київської духовної академії — магістра її 2 курсу (1821 — 1825 рр.). Видатний російський логік кінця XIX століття М.Владиславлев наступним чином характеризував цей підручник: «До останнього часу ми мали такі підручники з логіки, більшість яких можна назвати тільки скороченими перекладами різноманітних німецьких керівництв. Серед всіх праць з логіки у нас вирізняються, за логічною стрункістю плану та певною самостійністю поглядів і напрямів, тільки один «Систематичний виклад Логіки» бувшого професора Санкт — Петербурзької духовної академії В.М.Карпова. Без сумніву, що праця цього мислителя лишилась недооціненою нашою світською літературою, але свого часу вона могла б зайняти почесне місце навіть серед більш зрілої та чисельної наукової літератури Німеччини» [1, с. V — VI].

Не менш високу оцінку підручнику Карпова дає і церковний історик кінця XIX століття О.Нікольський, вказуючи, що «...за формою і планом вона (праця Карпова — Н.М.) мало чим відрізнялась від своїх попередніх підручників з логіки: Галіча, Новицького, Міхневича, але за змістом вона значно їх перевершувала» [4, с.659].

В чому ж полягала головна особливість цього підручника в порівнянні з іншими? Щоб відповісти на це питання, необхідно звернутись до тексту цієї давно забутої праці, а значить і до її не менш забутого автора.

Перше, що кидається у вічі — це поділ підручника не на дві, як це було прийнято у ті часи серед логіків, а на три частини: крім теоретичної і практичної логіки, Карпов включає до підручника ще й психологічну пропедевтику, в якій він викладає свої гносеологічні погляди.

Насамперед Карпов вважає, що метою своєї психологічної пропедевтики є винайдення фундаменту, на якому ґрунтуються логічні матеріали (логічні форми мислення — Н.М.). Слід підкреслити, що першу частину свого підручника, яка мала повну назву «Про обмеження розсудку мисленням» він поділяє на три розділи: «Про умови мислення», «Про закони мислення», і «Про природу мислення», де психологічній пропедевтиці присвячений перший розділ, тобто розділ «Про умови мислення» і якому відповідають §§ 6 — 26 підручника.

Розпочинає Карпов своє дослідження фундаменту логіки з порівняння останньої з математикою. Він підкреслює, що «у будь-якому вираженні думки, форма мислення може розглядатись у двоякому значенні: по-перше, як логічна, вказуючи на взаємну спорідненість або неспорідненість частин певної логічної матерії, і, по-друге, як математична, виключаючи будь-яку матеріальну визначеність і маючи на увазі тільки відношення між будь-якими предметами» [3, с.11]. Форми простору і часу, які, на думку Карпова, є предметом математичного мислення, одночасно складають і необхідне підґрунтя для логічного мислення, «але мислити логічно і мислити математично — це не одне і те ж: у першому випадку розсудок поєднує якісні риси предметів, тобто їх «матеріальні ознаки», а у другому випадку — кількісні риси, тобто їх «формальні ознаки» [3, с.12]. Цікавим є і те, що Карпов у саму ідею закону включає математичний момент. На думку мислителя, математичність закону означає, по-перше, його незалежність від певної матеріальної визначеності, і, по-друге, його всезагальність і необхідність. Це не означає, що Карпов підпорядковує логіку математиці, але це одночасно і не заперечує того факту, що філософ перебував під певним впливом логічних поглядів Гербарта та Бенеке. «Сила мисляча, — пише Карпов, — є розсудком. Щоб розсудок міг розвивати свої

форми, тобто міг будь-яким чином мислити, — необхідні деякі умови, які б давали йому матерію для мислення; а для того, щоб мислення приймало правильні, відповідні його призначенню форми, — необхідні особливі закони, якими б розсудок постійно керувався у своїй діяльності. Тому форми мислення повинні бути визначені і пояснені частково *умовами*, під впливом яких розсудок мислить, ...а частково *законами*, якими він керується. Перші, (тобто умови — Н.М.) необхідно вважати початками обмеження форм мислення в їх логічному значенні, а останні — необхідно вважати їх основою, оскільки вони є формами чистими чи математичними. Тільки вивчивши силу мислячу з обох сторін, ми будемо в змозі чітко представити собі *природу мислення*» [3, с. 12].

Далі Карпов зупиняється на аналізі умов процесу мислення, вказуючи на те, що ці умови повинні передувати не тільки самому мисленню, але і його законам. За Карповим «необхідними і першопочатковими умовами мислення є *чуттєве сприйняття* (perceptio) та *ідеальне споглядання* (contemplatio)» [3, с.14 — 15]. «А втім, — вважає філософ, — чуттєве сприйняття та ідеальне споглядання — це не одне і те ж вираження душевного життя, тому що, по-перше, вони є взаємопротилежними видами взаємопротилежних сторін душевної діяльності; і, по-друге, тому що вони звернені до взаємопротилежних царин буття — внутрішньої і зовнішньої» [3, с.15]. Чуттєве сприйняття Карпов визначає як діяльність душі, яка проявляється у чуттях, які приймають враження від зовнішніх предметів дійсності, а ідеальне споглядання — як таку діяльність душі, яка звернена до самої себе і яка одержує враження із надр своєї власної природи. І якщо чуттєве сприйняття базується на дії п'ятьох органів чуття, то органом ідеального споглядання виступає, на думку Карпова, ідея, яку він розглядає як образ: «...органом такого споглядання у розумі, відповідного до органів чуття у чуттєвому спогляданні, є *ідея* (εἶδος) котру як умову, що обмежує діяльність практичного розуму, філософська критика справедливо називає *ідеєю практичною*. Етимологічне її значення дає нам право розуміти її як *образ*» [3, с.17]. При цьому мислитель зауважує, що саме розум виступає тією силою, завдяки якій взагалі виникає ідеальне споглядання. Не безпідставно, цей розум ще називають «розумом практичним, тому що при спогляданні душа перебуває у пасивному стані і має справу не з поняттям про предмет, а немовби то із самим предметом» [3, с.16 — 17]. Але для того, щоб предмети чуттєвого сприйняття та ідеального споглядання могли бути людиною усвідомленими, її душа повинна перебувати вже не у пасивному, а у активному стані. «Зрозуміло, — пише мислитель, — що у цьому випадку чуттєве сприйняття та ідеальне споглядання повинні отримувати вже зовсім інший, тобто відмінний від попереднього, характер, а саме — перше (чуттєве сприйняття — Н.М.) повинно перетворюватись в *чуттєве бачення* (intuitio) (рос. воззрение — Н.М.), а останнє (ідеальне споглядання — Н.М.) в *умогляд*; і вони діють як два промені світла, які переломлюються у нашій свідомості і у точці їх зіткнення відкривають нашій душі безмежну панораму світобудови; це відбувається з тієї причини, що, по-перше, у свідомість входить нескінченна множинність мінливих і випадкових явищ, а, по-друге, — ідеальна єдність істинного і доброго — ці дві сторони, зустрічаючись та взаємопроникаючи у свідомості, відображають у ній єдиноутворюючу Причину всього всесвіту» [3, с. 19].

На думку Карпова, чуттєве бачення або інтуїція є самодіяльним і свідомим поглядом людської душі через призму чуттів на предмети навколишнього світу. Але, оскільки чуттєве бачення є вже не пасивною, а активною діяльністю людської душі, то це означає, що вона є вже чуттям теоретичним. Її провідниками лишаються ті ж самі п'ять органів чуття, але вони при цьому набувають зовсім іншої якості. Завдяки чуттєвому баченню (інтуїції) людська душа може углядіти тепер ті якості та властивості предметів навколишнього світу, які безпосередньо не даються людині у чуттєвому сприйнятті. «Чуттєве бачення (intuitio) є першим душевним вираженням, в якому душа як самодіяльне начало виступає вільно; бо від неї тепер залежить підпадати, чи ні під вплив тих чи інших вражень, шукати, чи ні те чи інше підґрунтя для своїх почуттів» [3, с. 20]. За переконанням Карпова, предметом чуттєвого бачення виступає чуттєво неподільне начало, тобто матеріальне буття предмета або його конкрет. «Чуттєво неподільне начало — це те начало, яке відчувається душею у відповідну мить, у певному конкретному

місці і у рамках конкретного матеріального образу» [3, с.21]. Але чуттєво неподільне начало Карпов не ототожнює із зовнішнім виглядом предмета, або його властивостями, а розглядає, як вже підкреслювалось вище, як чуттєво неподільне начало, наприклад: ми сприймаємо не шляхетність людини, а шляхетну людину.

Чим же умогляд відрізняється від чуттєвого бачення? Насамперед тим, що умогляд — це самодіяльність розуму, тобто тут розум виступає не у пасивному, а у активному стані і тому цей розум стає теоретичним розумом. Органом умогляду як і в ідеальному спогляданні є ідея, але тут ця ідея вже виступає не **як образ**, а **як бачення** і тим самим стає теоретичною ідеєю: «У всіх випадках під ім'ям ідеї як бачення розуміють прагнення розуму у нескінченній множинності і різноманітності частин предмета углядіти єдність його природи, споглядати душу його буття і досягнути нерозривний зв'язок, завдяки якому існує його цілісність і тотожність» [3, с.23].

Предметом умогляду є світ речей, який розглядається розумом через призму внутрішнього світу як неподільний, як реальне буття і як сутність. Під внутрішнім світом Карпов розуміє повноту нескінченно різноманітних предметів при умові їх незмінності і тотожності. Річ, яка споглядається розумом у внутрішньому світі, по-перше, не обмежується тільки миттєво чуттєвим баченням, тому що не підлягає обмеженням часу, але покладається **завжди як одна і та ж сама**; по-друге, не обмежується місцем чуттєвого бачення, тому що чуттєвою своєю стороною знаходиться у певному місці і обмежується певним відношенням, але внутрішньою своєю стороною вона завжди лишається байдужою до будь-якого предметного відношення, а тому є **всюди одна й та ж**; і, по-третє, не обмежується матеріальною оболонкою, тому що покладається існуванням не її зовнішньої, а її внутрішньої сторони, і при всіх можливих змінах, **є та, що є і чим повинна бути**.

Таким чином, на думку Карпова, при спогляданні предметів з допомогою теоретичного розуму, ми доходимо поняття «неподільного», але це вже не чуттєве, а **«розумове неподільне»** під яким розуміється предмет розуму, який не обмежується ні певним часом, ні певним місцем, але за своїм внутрішнім складом являється розуму завжди і всюди одним і тим же. Цей внутрішній склад предмета є недоступним для чуттів, але він зберігає в собі все необхідне, завдяки чому предмет споглядається саме так, а не інакше. Зберігаючи в собі все необхідне, він виступає як повнота предмета і тому називається **реальним буттям**. А оскільки властивості його природи такі, що перебувають в ньому постійно і ніколи не змінюються і не замінюються іншими властивостями, то на нього, таким чином, можна дивитись як на **сутність**; тому що сутність є сукупністю таких властивостей речі, які постійно і незмінно в ній перебувають. «Отже, — доходить висновку Карпов, — направляючись до світу внутрішнього, розум будь-яку річ покладає як **розумово неподільну**, як **буття реальне** і як **сутність**» [3, с.24 — 25].

Узгодження теоретичного чуття і теоретичного розуму здійснюється, на думку Карпова, тільки завдяки **розсудку або смислу**. «Розсудок розмірковує, тобто розрізняє у свідомості враження розуму і чуттів, а потім осмислює, — тобто згідно з вимогами своїх законів об'єднує те, що раніше було роз'єднаним. Розсудок чи смисл є головним діючим началом мислення. — У своєму власному значенні це сила логічна» [3, с.25]. Розсудок пробуджується до діяльності внаслідок зустрічі взаємопротилежних напрямів розуму і чуттів у свідомості. І «якщо діяльність розсудку знаходиться у залежності від діяльності розуму і чуттів, то останню можна вважати психічною або **підлягаючою умовою** першої, ...або матеріальною чи **предметною умовою** мислення» [3, с.27 — 28]. Все, що дійсно існує, належить чи розуму, чи чуттям; розсудку не залишається нічого, він не має свого предмета. «Звідси виникає припущення про третій світ, тобто **світ мислимий**, який наповнений уявленнями і поняттями розсудку про предмети світів зовнішнього і внутрішнього» [3, с.28].

Таким чином, Карпов доходить висновку, що все, що є доступним для чуттів, досягається як існуюче у певному місці і у певний час, а все, що споглядається розумом, досягається як існуюче скрізь і завжди. Але, коли у розсудку людини зустрічаються два протилежних начала — теоретичне чуття і теоретичний розум, то одночасно зустрічаються «завжди» і «тепер», а також «скрізь» і «тут». Це призводить до того, що «тут» і «скрізь» з необхідністю породжують у

своєму «взаємовідношенні думку про *рух простору*, а «тепер» і «завжди» — породжують думку про *рух часу*. Саме тут приховані витoki *форм простору і часу*, — абсолютно необхідних у діяльності розсудку» [3, с.29]. Це призводить також до того, що простір уявляється і мислиться чистою формою зовнішнього або чуттєвого бачення поза людиною, а час — уявляється і мислиться як чиста форма внутрішнього або розумового споглядання присутнім у людині. Ми бачимо, що в цих положеннях Карпова явно відчувається вплив ідей трансценденталізму І.Канта. Про це вказував В.Зеньковський: «Не підлягає сумніву, що Карпов перебував під впливом трансценденталізму, але значним чином переробив його на користь чистого психологізму» [2, с.357]. Слід підкреслити, що психологізм Карпова носив не емпіричний, а теологічний характер, про що найкращим чином свідчить інша праця Карпова, а саме його «Вступна лекція у психологію».

Що ж Карпов розглядає у якості органа розсудку? Таким органом, на його думку, є здібність уявляти. «Уявляти означає у більшій чи меншій мірі точно відтворювати предмети, які увійшли до свідомості шляхом чуттєвого сприйняття і розумового споглядання. ...Без уявлення, навіть при множинності належних свідомості предметів розуму і чуттів, розсудку не було б про що мислити» [3, с.31 — 32]. Основою уявлення є, на думку Карпова, **увага і відтворення**. Завдяки увазі розсудок засвоює інформацію ідеального споглядання, а завдяки відтворенню він засвоює інформацію чуттєвого сприйняття. Об'єднання уваги і відтворення у розсудку і породжує уявлення. Далі Карпов аналізує увагу, вказуючи на те, що «*увага* (attentio) є зусиллям розсудку утримувати в пам'яті предмет з метою його відтворення, або вже відтворений предмет піддавати дослідженню, розгляду, вивченню [3, с.32]. Карпов виділяє та аналізує наступні характерні особливості уваги: по — перше, увага є попередньою умовою, яка передує і супроводжує будь — яку діяльність розсудку, оскільки без неї розсудок не мав би жодного предмета своєї діяльності; по — друге, чим з більшою силою увага зосереджується на певному предметі, тим скоріше все інше губиться із свідомості; по — третє, про увагу стосовно певного предмета не можна говорити нічого, крім того, що «увага є баченням, або ідеєю розуму, яка переведена до сфери розсудку і виражена не більш як одним ім'ям речі, а це означає, що увага не залежить від діяльності чуттів, але знаходиться у зв'язку з розумовою природою душі» [3, с.33]; по — четверте, крім того, що увага є ідеєю розуму, трансформованою до сфери розсудку, вона і в сфері розсудку існує в єдиній формі — у часовій формі, тобто минуле сприймається як дійсне, а відсутнє як присутнє; по — п'яте, предмет ідеї розуму при переході до розсудку втрачає своє значення сутності і стає немов би субстратом чуттєвого образу, тобто субстанцією, котра є безякісною основою єдності і тотожності предмета, який відтворюється у розсудку. На думку Карпова, сутність відрізняється від субстанції тим, що «сутність є субстанцією неподільного, оскільки вона споглядається розумом ідеально, тобто поза часом; а субстанція є сутністю цілого класу речей, оскільки вони міркуються розсудком формально, тобто в рамках часу. Сутність є предмет метафізичний, а субстанція — логічний» [3, с.34]; по — шосте, оскільки увага діє тільки у часовій формі і сама по собі не є характеристикою предмета, а утримує предмет у пам'яті в якості його субстанції, тому і говорити про просторову характеристику предмета є не доречним, і мова в цьому випадку може йти тільки про форму предмета.

Переходячи до розгляду відтворення, Карпов пише, що «*відтворення* (reproductio) є такою діяльністю розсудку, в результаті якої розсудок поступово збирає, знайомі для чуттів і утримані увагою, риси предмета, намагаючись об'єднати ці риси з метою їх найбільш повного відтворення у свідомості» [3, с.34]. Найбільш характерними особливостями, притаманними для відтворення, Карпов розглядає наступні: по — перше, відтворення предмета у свідомості з метою утворення уявлення, здійснюється набагато довше, ніж той час, який був затрачений на чуттєве сприйняття предмета. Це відбувається з тієї причини, що розум споглядає весь предмет цілком і одночасно, а чуття осягають тільки окремі риси предмета, причому у відокремленому один від одного вигляді. Зокрема, для розуму існує картина та музикальна гармонія, а для чуттів — тільки кольори та звуки. Тому, якщо у сфері розсудку з допомогою уваги утримується цілісність предмета у часі, то з допомогою відтворення — утримується розрізнені частини

предмета у просторі; по — друге, відтворення предмета з метою утворення уявлення здійснюється у свідомості потрохи. Насамперед ми вибудовуємо ті риси предмета, які найбільшим чином вплинули на наші органи чуття, а потім до них приєднуються й інші; по — третє, завдяки відтворенню розсудок відновлює більшу або меншу кількість рис предмета, але ніколи не в змозі відтворити абсолютно всі риси предмета; по — четверте, відтворюючи риси предмета уявлення, розсудок відновлює його завжди у зменшеному вигляді; по — п'яте, в уявленні, відтворені риси предмета, не залишаються у розрізненому вигляді, а усвідомлюються розсудком об'єднано, утворюючи при цьому конкрет, який «в самому початку є неповним і мінливим, згодом він все більш змінюється, і нарешті, як стерта монета, повністю втрачає значення неподільного конкретну і стає *конкретною схемою* (σχημα) уявлення. Схема є образом цілого класу предметів, яка слугує для чуттєвого вираження загальних понять розсудку» [3, с.36]; по — шосте, значення відтворення в процесі пізнання полягає, на думку Карпова, у тому, що завдяки йому у просторові форми привносяться окремі риси предмета, досягнуті до цього у чуттях, а з них вже виникають, відповідні цим предметам, конкрети. Тому саме відтворення надає уявленню підґрунтя для його діяльності.

Отже, органом розсудку є здібність до утворення уявлень про предмети мислення, які потрапляють до розсудку через чуття і розум. Ця здатність реалізується з допомогою уваги і відтворення, які, в свою чергу, надають їй певний зміст і форму. «Використовуючи цю здібність, розсудок збагачується безліччю уявлень, котрі, як достеменно стихія мислення, носяться в його лоні і чекають творчої сили, щоб організуватись у певні мисленеві утворення. Але раніш, ніж вони будуть певним чином організовані, вони спершу мають перебувати у певному співвідношенні (залежності чи згоді між собою). ...Ця залежність знаходить своє вираження у *загальному законі асоціації ідей*, який формулюється наступним чином: *«Для відтворення уявлень необхідно, щоб вони були збуджені іншими уявленнями, які мають певну спорідненість з вихідними уявленнями»* [3, с. 37 — 38].

Яка ж існує спорідненість між уявленнями? По яким правилам вони вишукуються у певних асоціаціях? Асоціації ідей здійснюються у певній часовій послідовності, у певному просторовому контексті, у знаходженні певної подібності або, навпаки, протилежності в уявленнях. «Ці асоціації уявлень, — пише Карпов, — є дивовижним явищем нашого духу. Виникаючи незалежно від нас, а нерідко незалежно і від нашої волі, вони часто-густо руйнуються всі наші методичні міркування і всупереч Логіці, розривають і плутають найбільш правильні сплетіння наших думок; тому потребується пильна увага і надзвичайна обережність, щоб під їх впливом не спантеличився наш розсудок» [3, с.40]. Утворення уявлень є, на думку Карпова, такою рисою душевного життя людини, яка характеризується її довільною діяльністю і з якої власне і починається свободна самодіяльність розсудку. Завдяки існуванню уваги проявляється немовби «свавілля» розсудку: він може зосереджувати або не зосереджувати увагу на тому чи іншому предметі.

Аналіз Карповим умов мислення завершується розглядом такого поняття як розмірковування, обмірковування (рос. вникание). Етимологічна плутанина стосовно цього поняття пояснюється Карповим наступним чином: « Російське слово «вникати» має дещо інше значення в порівнянні з іншими мовами. Зокрема, у нас «вникати» означає — входити в предмет з метою його розпізнавання, розглядання чи розбирання. Але відповідному нашому «вникати» відповідає латинське «reflexio» і німецьке «Nachdenken», які, крім вище приведеного російського значення, вказують ще й на входження в предмет після того, як він є представленим розсудком; тому «вникати» у цьому розумінні є самозверненням розсудку до представленого ним предмета і саме таке значення має це слово і в Логіці. Отже, коли ми говоримо про розмірковування (рос. вникание — Н.М.), то під цим поняттям розуміємо той акт мислячої сили, який безпосередньо слідує за уявленнями, і випереджаючи всі інші види самодіяльності в уявленнях, прямує до розрізнення або розкладання матерії цього уявлення» [3, с.42]. З допомогою розмірковувань розсудок відшукує в конкретних уявленнях ознаки предметів. Під ознаками Карпов розуміє такі риси уявлень предмета, які виокремлюються з допомогою розмірковувань, що в свою чергу, дає можливість розрізнити одні уявлення від

інших.

Отже, робить висновок Карпов, «...чим більше вражень отримує розсудок зі сторони чуттів і розуму, тим більшою стає сфера умогляду, що в свою чергу збагачує запас уявлень; а чим більша кількість уявлень, тим більше матеріалу для розмірковувань — все це і є матерією для розсудку, тобто того, про що розсудок повинен мислити». [3, с.45 — 46]. Цим положенням і завершує Карпов своє дослідження умов процесу мислення, переходячи далі до розгляду законів мислення.

Література

1. *Владиславлев М.* Логика: обозрение индуктивных и дедуктивных приемов мышления. — Санкт-Петербург, 1881.
2. *Зеньковский В.* История русской философии. В 2-х томах. — Ростов-на-Дону, 1999.
3. *Козлов Н.* Систематическое изложение логики. — Санкт-Петербург, 1856.
4. *Никольский А.* Русская духовно — академическая философия как предшественница славянофильства и университетской философии в России. — 1907. — № 5.

Надійшла до редакції 20.12.2002 р.